

Józsa Miklós

A bölcsőhelytől a szellemi szülőföldig

Berde Mária, a két világháború közti erdélyi magyar irodalom kimagasló egyénisége, jeles írója, költője, publicistája, népmese feldolgozója és kiváló tanára „Rendkívül sokoldalú — állapítja meg róla Ligeti Ernő —, úgyszólván minden irodalmi műfajban számottevő eredményeket ért el... Rendkívüli előadó is egyben.” Szépirói munkássága a lírai költeménytől a nagylélegzetű történelmi regényig ível.

Az író nő élete több erdélyi helységhez kötődik, de igazi otthonának, választott, szellemi szülőföldjének, „nevelő város”-ának Nagyenyedet, „a legtörténelmibb levegőjű és legmelegebb fészke erdélyi kollégium” székhelyét tekinti, annak ellenére, hogy nem ott látta meg a napvilágot (1889. február 5-én született a régi Szolnok-Doboka megyei Kackón) és nem ott halt meg. Fő művében, *A hajnal embereiben* a fiatal Dienes báró szemével mutatja be kedves városát és festői vidékét: „...pillantása a napnyugati tájra tévedt... a Pilis itt hatalmasan tagolva, maga körül a Csákyát, Kecsekövet térdre kényszerítve trónolt a táj felett. Előtte az erdő fedte, szelídebb hegysorok, és legközelebb utolsó kiugró fok gyanánt: az Órhegy. Annak feltűrt kötényében, természet alkotta mellvéd, emögött, mint bölcsőben, széltől óva és napnak fektetve: ott pihent Enyed.”

Berde Mária életének állomásait kálvinista templomok jelzik. A kackói református templomban tartották keresztvíz alá; a nagyenyedi vártemplomban a család ősi ülőhelyéről hallgatta Isten igéjét, itt konfirmált és itt fogadott örök hűséget férjének; marosvásárhelyi és nagyváradi templomokban imádkozott egy-egy évtizeden át; a gernyeszegi templomszentelés alkalmából vetette fel az *Erdélyi Helikon* megalapításának gondolatát; majd 1949. február 20-án bekövetkezett halála után a kolozsvári és az enyedi templomok harangjai kísérték utolsó útjára.

Édesapja Berde Sándor (1856–1894) háromszéki származású református lelkész, szegénységi bizonyítvánnyal szolgadiákként az enyedi kollégiumban tanult, ugyanitt teológiai tanulmányokat folytatott, majd a bécsi, a bázeli és a jénai egyetemeken tökéletesítette tudását. Teológiai tanulmányai befejezése után Indiába készült hittérítőnek. Szász Domokos püspök megbízásából elvállalja az 1883-ban alakult első erdélyi szórványközpont, a Szolnok-Doboka megyei Kackó és vidéke magyarjainak lelki gondozását. Döntésében meghatározó szerepe volt menyasszonyának, a régi enyedi értelmiségi családból származó *Ónodi Weress Máriának*.

Berde Sándor, a frissen végzett, tervekkel teli, Kackóra kinevezett fiatal lelkész verses levélben kéri meg menyasszonya kezét: „Igen... igen! Világok helyett /

*Elhangzott Marosvásárhelyen a *Castellum Irodalmi Esten* 2009. február 9-én, Szászrégenben a *Kemény János Szabadegyetemen* 2009. március 3-án, Kackón 2009. március 28-án és Nagyenyeden az *Áprily Esteken* 2009. szeptember 19-én.

Kicsiny zug lesz tanyám csupán. / Fény, dicsőség messze kerül majd / Éltem rögös, sötét útján; / Szerény falu egyszerű néppel / S rozzant fedél ad nyugal-lyet... / Ha boldog léssz ott boldogítva, / Csak akkor szeress engemet.” — A menyasszony válasza egyértelmű: „Kérdést intézett hozzám — emlékezik évekkel később özvegy Berde Sándorné —, hogy követném-e oda. Megírtam, hogy nem az állást választottam magamnak. Ez döntött.”

Nehéz, fáradságos feladatra vállalkozott a Berde-házaspár, hiszen a 27 községből álló körlelkézségnek a fiatal lelkész kinevezése előtt hat éven át nem volt papja, alig tartottak évenként egy istentiszteletet. Berde Sándornak Kackón Galgótól Nagyilondáig 9 fő- és 18 mellékegyházközség adminisztrációját kellett vállalnia. Iskolákat létesít Kackón, Szelecskén, Galgón, évente több mint 3000 kilométert tesz meg gyalog vagy lóháton úttalan utakon szolgálati ügyben. „Áldott lépteinek nyomán helyreállt templomok, iskolák, zengő orgonák, harangok, lelkek támadtak” — írja Berde Mária a *Szórványgyermek voltam* című, 1945-ben megjelent visszaemlékezésében.

A szülőfalu azonban nem hagyhatott közvetlen nyomot az író emlékezetében, mivel alig egy éves, amikor elszakad tőle. Ennek ellenére, főként édesanyja elbeszélései nyomán egy életen át elevenen élt benne „az egyesült Szamosnak hol széttáruló, hol összeszűkülő” völgyében fekvő Kackó és festői vidéke, melynek képe műveiben is gyakran feltűnik.

„Úgy vagyok az anyám által rámtestált apró történetekkel, mint a nyári kert szépségben, kedvességben vetekedő virágaival” — írja Berde Mária a *Szórványgyermek voltam* című önéletrajzi visszaemlékezésében.

Hat évi áldozatkész kackói missziós szolgálat után Berde Sándort, az európai műveltségű tudós lelkészt 1890-ben meghívják egykori iskolája, a nagyenyedi kollegium teológiai fakultása rendes tanárának, az egyháztörténet előadójának. Így kerül a most már öt tagú Berde-család az anyai ág ősi fészkébe, Enyedre. A tekintélyes professzor, a teológia dékánja nagyon fiatalon, harmincnégy éves korában halt meg. A nagyenyedi református temetőben nyugszik legkisebbik fia és felesége mellett.

A korán elhunyt édesapa emlékének Berde Mária az 1925-ben írt *Az én apám* című versében állított kónél maradandóbb lírai emlékművet. „Az én apám tudott jól franciául / S Bazelben németeknek prédikált. / De mikor elment Szolnok-Dobokába, / Román szótárt vett és grammatikát. / Öt éve nem volt ott a nyájban pásztor / És sok magyar feledte már szavát — / Kallódó lelkükért apám a kátét / Románra fordította át. //...Mint gyermekek ülték körül apámat, / Bár harmincéves hogyha volt csupán, / És olvasott és magyarázott nekik / A Szentírásból az apám.”

A *Szentségvivők* című regényében Berde az édesapa felelősségteljes szolgálatának jelképét teremti meg. Nem nehéz felismernünk ezt az áldozatkész „lélekmentőt” a regény havasalji parókiájának papjában. Benedek Marcell állapítja meg a regény szimbólum-értékű betétjéről a *Nyugat* 1935. 3. számában megjelent recenziójában: „Berde Mária egy szép versében is elmondta azt a gyermekkori él-

ményét, amelyet ennek a regénynek szimbolikus pillérévé tett. A falusi lelkészt havas éjszakán messzi tanyára hívják, haldoklóhoz. Kislányát nincs kire hagynia, magával viszi. A keserves veszedelmes úton elvesztik a magukkal hozott bort és kenyeret. A haldokló epedve várja az Úr testét és vérét — nincs mit tenni, a lelkész egy kis puliszkával és tiszta vízzel helyettesíti az Úrvacsorát.

Ennek a történetnek vékony s máig erős pálcikáját mártotta Berde Mária a nyers valóság formátlan anyagába, hogy azt művészi alkotássá kristályosítsa.”

Az író nő édesanyja, Ónodi Weress Mária (1858 — 1952) Weress Károly enyedi kollégiumi jogász kilencedik gyermeke, férje korai halála után egyedül neveli öt gyermekét (akik közül Sándor tanár, az első világháború áldozata lett, Amál festőművész nő, Júlia Mária író nő Kackón születtek; Károly híres bőrgyógyász professzor és a csupán két évet élt Zoltán Enyeden látta meg a napvilágot).

Berde Mária
(Asztalos Sándor fotója)

Ennek a kilencvenöt évet megélt, áldozatkész édesanyjának állít emléket több regényében és versében lánya, köztük az *Elégia* címűben: „Tavaszelő dobbant az ablakomra, / És rám üzent: itt van április... / Most ifjogatja télfehér bozontját / Ott-hon az erdőörvös agg Pilis. / Diákok hírelik: ibolyát kaptak / Vasárnap künt a Bükös laposán. / Házunk felett a kőszegésű gruppan / Kidugta orrát sok jácintkocsány. / ...A grádicson egy öregasszony indul, / Szóttes-kötény... zsubé... parasztkalap. / Kezén szatyor — gereblyenyélt szorongat / És kicsi kapát bal hónalj alatt. / Megy a mezőkre, mint hú ápolónó, / Kit lábadó betegje esdve hí, / Hogy rajta ezer gyengéd jót műveljen, / Fésülje és tisztát adjon neki. / ...Öntöz, kötöz, kapálgat és gereblyél, / Megtörli olykor hervadt homlokát — / Itt kél a legszebb pompa a háttárban: / Csudás csokrokkal hímezett brokát.”

A *Boldog vers*-ben így örökíti meg emlékét: „A tűzre ő rakosgat, / Ő nyúl a tolamért, / Leül írásomhoz, / Lemásol pár levélt”.

Berde Mária legértékesebb szülői öröksége az erős kálvinista szellemű istenhit, amelynek bizonyítékául hadd álljon itt két versrészlet: „Édesapám, Berde Sándor / Fiatalon sírba hágott, / Angyalhívő istenszolga / Ránkhagyta az imádságot” (*Három angyal*); „...Itt van már a pünkösd; / Rád adom a fehér ruhád, / Hajad szépen megkösd. // Illik már eljönni // Az édesanyáddal, / Testvérekkel, rokonokkal, / Az egész családdal. // Ősi ülőhelyünk / Megtanulhasd, hol van; / Ott ül minden nemzetséged / A második sorban. // ...Tanuld a templomot / Korán megszeretni; Itt van egy szép aranykrajcár / A perselybe vetni... / Lelkemben is kibimbózott / Hitem rózsabokra.” (*Első pünkösd*)

Mélyen vallásos lelkületének beszédes bizonyítéka az alábbi néhány sor is: „Sohasem tudni, mikor, mi úton üzen az isteni Lélek. Sohasem tudni, ki jön küszöbünkre az Ő akaratából, az Ő küldetésében. Annak van igaza, aki vigyázva int: ismerjük meg az egyszerű jelekben, hétköznapi találkozásainknál a felülről érkező utasítást, sőt olvassuk ki belőlük a választ imádságainkra, egeket ostromló kérdéseinkre. Csodálatos dolgokban szerzünk így járatosságot. Olykor, pillanatra belé is látunk Isten végére járhatatlan útjainak hálózatába, hogy soha többé el ne felejtjük, mily titokzatosan célszerűek annak kanyarulatai, mily tündöklő a végcél: az Ő országának csillagmesszisége...” (Előljáró sorok az *Istenes énekek* című vallásos versek gyűjteményéhez, 1939.)

A Berde-családot apai és anyai ágon egyaránt erős szálak kötik Enyedhez és kollégiumához. Édesapja diákja, majd tanára, anyai nagyapja ügyvédje, déd- és ükapja orvosai voltak az intézetnek. Apai és anyai nagyapáinak emlékét idézi a *Nagyapák* című költeményében: „Egyik: késői, székely Toldi Miklós, / Minden virtuskodásban otthonos. / Sámson-erejét, Sámson-kedvtelését / Még emlegeti Fotos-Martonos... // Másik Enyed fehér tűzében ért, / S a kohó ércre, puritánra gyúrta. / Az »Approbata« kisujjába fért, / De jobb szívvel a »Diplomát« tanulta.”

Berde Mária tizenkét évig tanult Enyeden: kezdetben az elemiben és az állami polgári leányiskolában, majd 1895-től 1907-ig a Bethlen Kollégiumban, mint az intézmény első leánynövendéke. Az *Enyed az én városom* című írásában így emlékezik élete e legszebb korszakára: „A kollégium fényében, árnyékában éltünk, ő segített, őt szolgáltuk, abban a szellemben, melynek legragyogóbb képviselője az idős Szász Károly, a törhetetlen, ám türelmes magyar és kálvinista mivolt, a tudományok puritán művelése, a becsületes népi gondolat — mindaz, ami az iskola alapító Bethlen Gábor elgondolásainak is alapját képezte.”

„Az író Enyeden szerezte egész életre kiható élményeit — állapítja meg Molnár Szabolcs, Berde Mária monográfusa —: az Őrhegy, oldalában a temetőkerttel, a hegy lábánál a Kollégium családi hagyományokat is továbbélesztő történelmi levegőjű épülete, a vár, a piac, a ’burg’, az ódon polgári házak s az ezeket betöltő kollégiumi fiatalság mindig változó, zsidongó népe.”

Bámulatba ejtette őt is, akárcsak Áprily Lajost a város fölé emelkedő Órhegy, amelyet az ugyancsak enyedi kötődésű Kemény János így ír le *Kakukéjókák* című önéletrajzi visszaemlékezésében: „Mint liliputországbeli pompás erdő, olyan volt tavasszal az Enyed feletti Órhegyen a gyöngyvirág-rengeteg, mely a sűrűség alatt hófehér kárpitot borított a földre. De ibolyaszőnyeget meg vadrózsavirágzást se láttam olyant sehol, mint ott”.

Az enyedi Vártemplom kövei hűségesen őrzik lába nyomát, falai örökre magukba szívták szemének figyelő sugarát, áhítatos tekintetét, hangja selymét. Az ősi templomban konfirmált, ott tett hitet a kálvini tanok mellett, később ott esküdött. A papi áldást, amelyet Szilágyi Farkas tiszteletes úrtól kapott, isteni jelnek tekintette. „A templom dísztelen fehérje, a vallás varázsa megragadta lelkét, meghatározta egész későbbi életét. A vallás mélyén meghúzódó humánus etikai tartalmak gondolkodásának legjellemzőbb vonásait alakították” — állapítja meg méltatója. A gyülekezet, az enyedi polgárok és a karzat nagyszámú diáksága a közösségbe tartozás tudatát erősítette meg benne. Pillanatnyi kételyeihez kapott ösztönzést a Biblia szószeréről elhangzott textusaiból.

Érthető tehát, hogy e festői tájban fekvő, gazdag történelmi hagyománnyal bíró Enyed és Kollégiuma Berde munkásságának kiapadhatatlan forrása volt versben, regényben, novellában, történelmi esszéiben.

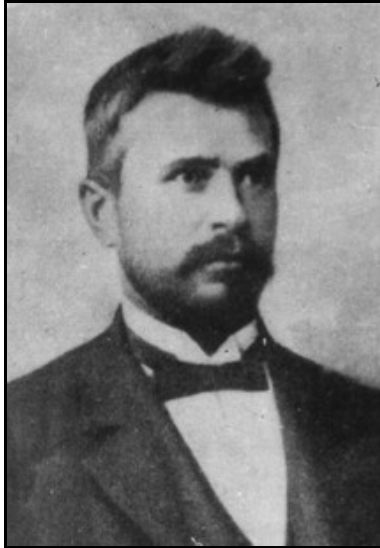
A Berde-család enyedi otthonát Vita Zsigmond, Enyed krónikása így írja le: „A Berde család a régi Várszeg utcában (61. sz., ma 63.), a temető alatt lakott. Itt álmodozott Berde Mária fiatal lány korában és sokat bolyonghatott a temetőben is. Egyszerű, kispolgári házak voltak a környéken, de megvoltak a titkaik is... a közeli temető izgatta régi, elmosódott feliratú, mohos sírköveivel... a családi ház... kiskertjében mindig a régi, kedves virágok — a rezeda, a mályva, a szarkaláb, a pézsmá, a piros muskátli, az alacsony őszi bánat vagy talán az istenfű, a fodormenta s a katalinrózsa — fogadták az embert.”

Ez a gyermekkori környezet a költőnő sok versébe és prózai írásába beépül. „Ahol mi laktunk, nem volt promenád. / Kertünk fölé a temető sötétlett, / Borostyánsűrűn, kőrifátylon át / Kikezdett kripták homlokboltja kéklett. / Kék íriszek közt, zengő méhzajban, / Örökzölddel setét sírok során, / Ott játszadoztam későn vagy korán / A kert felett, a fűbefűlt hegyalján”(Kötetlány).

A szent szégyen hősnőjének családi fészkeben a Berde-ház meghitt hangulatát örökíti meg: „Az udvar, igazi özvegyasszonyudvar módján rózsaszínre feslő bazsarózsákkal, most gyullanó japánbirsfákkal köszöntötte. A kert az ablakig merészkedett, csak a kővel kivert vízfolyás volt füvetlen, ott téglaszínű galambok szemeltek, és csak alig rebbentek fel Hanna elhaladtán... A szobára jótékony csend ereszkedett, nem az üresség csendje, hanem a munkába hallató, halk melegséggel pihető kebleké. S a vakító fehér függönyökből, varrottas terítőkből, leheletes kis akvarellekből — mind e nem készen vett, hanem itthon, sok szeretettel készült, ápolt holmiból, gonddal összeválogatott, kertből szakított virágcsokrokból a tisztaság, a derű, otthonosság illata tömjénezett arról, hogy itt két nő lakik...”

„Az apa nélküli puritán családban a gyermekek olyan erkölcsi vérteteket szerztek a századelőn, amely megvédte őket a mértéktelenség bármilyen csábításával szemben” — állapítja meg *Mózes Huba*.

Az édesapa halála után a Berde család a Kollégium fényéből annak árnyékába kerül, az anyagi gondok sötét felhőként tornyosulnak fölé, azonban az író emlékezetében az enyedi gyermekévek színesnek, vidámnak, szinte gondtalannak tűnnek. Ennek a tündéri világnak a hangulatát idézi Berde Mária Áprily Lajosnak ajánlott, *Enyedi emlék* című verse is:

Berde Sándor (1856–1894)
református lekipásztor

Berde Sándorné (1858–1952)
Ónodi Weress Mária

(Dvorácsek Ágoston reprodukciói)

„Állott már a házam oly fentre tetézten,
Hogy a felhőn hídló szivárványt lenéztem.
Láttam már a tengert, hol kékebb a mennynél,
Kép előtt rebegtem: soha szebbet ennél!
Hallottam muzsikát, hogy azt hittem: égből,
Sok könnyem fakadt már szép gyönyörűségből.

De a mandulafát, amikor magában
Áll az Őrhegy-aljban, halavány ruhában —
De a szellőt, mely a temetőhegyekben
Gyantaport lehelt fel borostyánrügyekben —
De a nótát, amit madármódra, nyersen
Szőlőmetsző lányok búgnak ezer versen —
De a tavaszidőt, ahogy ott kinyílik:
Mindenüvé vittem — elviszem a sírig.

Milyen volt a Bethlen Kollégium első lánytanulója? Erre a választ leghűségesebben a gyermekkori barát, Szentimrei Jenő írja le a *Városok, emberek* című könyvében: „Ő iratkozott be, mint legelső gimnazista lány, mikor megnyíltak a gimnáziumok a lányok előtt. Julmárt Júlia Máriából rövidítették otthon házi használatra. Osztálytársai eleget szégyenkeztek, mert ez a vékonydongájú, szep-lős lány sokkal többet tudott náluk. Komolyan tanult, készült az egyetemre.”

Nővére, Berde Amál így jellemzi hűgát: „Félrehúzódo, magányos gyermek volt. Első alkotásait én fedeztem fel a padláson. Egy kis füzet volt iskolai papírból, kiraj-zolva a címlap és reáírva: 'Ki szereti, elolvassa.' Hová lett? Ki tudna számot adni ró-la?... Egyszerű leányokkal barátkozott. Az úrilányok inkább lenézték ezt a kis, egy-szerű leányt, akinek a barátságáért később mit nem adtak volna.”

Berde Mária tehetsége már kisiskolás korában megnyilatkozik. Költészetének gyökerei a nagyenyedi gyermekkorba nyúlnak vissza. A kis Julmár valósággal ontja a versikéket, amelyekben minden apró családi eseményt megénekel. Rendkívüli te-hetségének tudatosodásában segítették őt a Kollégium évente meghirdetett iro-dalmi pályázatai és kiváló tanárai is. Első versei a Bethlen Kollégium híres kézi-ratos iskolai lapjában, a *Haladjunkban* és a Kemény Zsigmond *Emlékkönyv*ben je-lennek meg. Tizennégy éves korában egy történelmi tárgyú fogalmazásával elnyeri a „Kollégium aranyát”. 1906-tól már olyan lapok és folyóiratok közlik verseit, mint a *Pesti Napló*, a kolozsvári *Újság*, az *Unitárius Közlöny* és a *Renaissance*.

Iskolája iránti hálája sok versében fel-felbukkan. A Bethlen Kollégium háromszáz éves évfordulója alkalmából, 1922 őszén rendezett irodalmi matinén olvassa fel *Katalaunum estvelén* című, *A Bethlen ifjúságnak* ajánlott versét, melyet így fejez be: „Fegyveretek legyen villámfehér! / Pirosabb vérünk nem győzött a sárban, / Fehérből lelkünk a magasba győz!”

Egyebek mellett ez indokolja erős kötődését szellemi otthonához, költészeté-nek forrásvidékéhez, melyet beszédesen bizonyít a Bethlen Kollégium három-száz éves jubileumára írt *Jubileumra* című verse is:

Mikor anyánk először elbocsátott,
Úgy mondta: „Most már ő lesz az anyátok,
Tudásban sok száz tejtéstvéretekkel
Fehér ölében együtt nőjetelek fel!”

Fehér anyánk! Ünnepre hívó szentély!
Ma mindnyájunkért újból elüzentél,
Be szép is volna, büszke életnyárban
Öledre futni, kéz a kézbe, hárman.

De csak belépek a kitért nagy ajtón.
Felférő bolt alatt fejem lehajtom,
Ajkamra nehéz, csukló ige szökken:

„Anyánk! Ma hozzád én panaszra jöttem,
Nézd, itt vagyok, s csak egyedül vagyok!
...Az egyik bujdosó, a másik rég halott.

Berde Mária kollégiumi tanulmányai befejezése után beiratkozik a kolozsvári egyetem nyelv- és történelemtudományi karára, ahol alapos szakmai tudásra tesz szert. Miután bölcsészdoktori címet szerez *Batsányiné Baumberg Gabriella élete és költészete* témájú disszertációjával, ösztöndíjjal tanulmányi útra Münchenbe utazik, ahol német nyelvet és irodalomtörténetet hallgat. Ezidőtájt, 1912-ben jelenik meg Budapesten az *Athenaeum*-nál első verseskötete, a *Versek*.

Külföldi tanulmányi útja idején tüdőfertőzésben betegszik meg, ezért kilenc hónapig egy svájci tüdőszanatóriumban kezelteti magát, a tüdőbaj azonban végigkíséri egész életén át. Az itt szerzett élmények, megfigyelések, feljegyzések alapján írja később első érett regényét, a *Haláltáncot*, mely Thomas Mann azonos témájú *Varázshegy* című regényével egyidőben jelenik meg. A arrasi szanatóriumi magányt jeleníti meg *Fekvőkúra* című versében: „Szobámban a sötétség tanyázik, mint a felhő. / A csend is ütközik már, tetőig kúszva felnő. / S az árvaság köröttem kimélyül, mint az árok, / Nem gondol rám ma senki, s magam senkit se várok...”

A Bethlen Kollégiumban „1914-ben lelkes fiatal tanári gárda sorakozott fel az idősebbek mellett, telve az új idők nevelői lendületével. Komoly tervezgetésekben hullatták egymás lelkébe a kollégium jövődjének magjait, és új magyar távlatokat látó reménykedésekkel készültek a nagyszerűnek érzett feladat megvalósítására. Jött 1914 augusztusa, és jött 1918, és a kivirágzott terveket letarolta” — emlékezik Áprily Lajos *Nagyenyed* című esszéjében.

Ekkor érkezett vissza Berde Mária iskolavárosába. A kor hangulatát legszemléletesebben ugyancsak Áprily írja le a *Protestáns Szemle* 1939. 7-i számában megjelent írásában: „A magyar Enyed utolsó képei pedig így élnek az emlékezetemben: november volt, és a város sorsa ismét végzetesen egy lett a kollégiuméval. A hegyekről nyugtalanító hírek érkeztek, a történelem szelében inogott az emberi élet, és mintha ismét vér- és koromszag terjedezett volna a levegőben. Lázás órákon át ott ültünk a vármegyeháza tanácstermében, és birkóztunk az idők morzsoló kerekének lendületével. November volt, és mégsem ültünk a katedrán, mert nem volt tanítás a kollégiumban... A hosszú vármegyei asztal mellett a polgári lakosság védelméről és a havas lecsendesítéséről folyt a nyugtalan tanácskozás... Az erő és a kezdeményezés egyre jobban átsiklott gyengülő enyedi magyar kezünkől a velünk szemben ülő gyulafehérvári urak kezébe... Egy reggel a történelmi nyugalanságnak egy nagyobb hulláma öntötte el a várost. Azon a napon a néptömeg a tanácssterem kétszárnyú ajtaján át beömlött a terembe. A remetei jegyző, aki a havasiak golyózáporos dühe elől darócruhába öltözve csak nehezen tudott feleségével és egy olasz hadifoglyával az erdőkön át a városba menekülni, paraszti öltözetében ott állt az összevissza tömeg előtt, és a támadó havasiak ellen emelt vádjával a tanács elé lépett... Azután katonaság jött. Aznap este a kollégium előtt a nedves sötétben belebotlottunk a háromszínű lobogóba. Tegnap még ott hirdette a múltat, azt a fejedelmet is, a magas kollégium homlokzatán. Sáros volt és ázott, amikor felemeltük.

Azután jött a csend. Csak akkor nem volt csend, amikor a bevonult katonaság magas síphangú trombitaszava járta a várost.

És azóta — most már húsz esztendeje — a város és a kollégium, a háború előtti évtizedek fejedelmi eredetű bősége és bárányfelhős történelmi optimizmusa után, keresi életét az új erdélyi sorsban.

A fejedelem is árva volt, és megedződött, megnőtt és felemelkedett az árvaságban.”

A kackói papilak, Berde Mária szülőháza
(László István fotója)

Berde Máriát is megrázta a tragikus fordulat. Ennek lírai lecsapódása, többek között, egy legendás híró költemény, amelyet 1920-ban az elvesztett kolozsvári egyetem falára körömollóval ír fel. Címe: *A kolozsvári egyetem falára*: „A kőtáblákat Mózes összetörte, / Hanem azért a tűzparancsolat / Az igazak szívében megmaradt, / El onnan poklok lángja sem törölte. // S mi sírva nézzük eldőlt csarnokunkat, / Vérvérnyet hullatunk a szent romon, / Jajongunk, hogy a szél a templomon / Zászlót idegen isteneknek ingat. // Törött kőtábla, ó, ember, ó, szent rom, / A vesztett szentély pusztá foglalat, / Szívünkben áll a romladatlan templom. // S ott él az örök Egy Parancsolat, / A pokoltűznek víhatatlan csarnok, / Amit nem érnek el hiénakarmok.”

„1914-ben tértem vissza Enyedre — emlékezik az író az *Enyed az én városom* című, 1947 tavaszán írt cikkében. — Itt 1917-től 1920 szeptemberéig egykori iskolámnak gimnáziumában tanítottam. Több mint hat éven át voltam most megszakítatlanul enyedi lakos. A Bethlen utca 15. szám alatt éltem édesanyámmal. Ez a kolostorforma épület két emberöltővel előbb Gáspár Jánosnak, az első modern magyar neveléstudósnak volt munkaközpontja. Én is elmondhatok annyit a hajlékról, hogy innen történt komoly elindulásom az irodalmi pályán.” E vallomása szerint itt állította össze második verseskötetét, a *Seberezáde himnuszát*-t, mely 1928-ban jelent meg Kolozsvárt az Erdélyi Szépmíves Céh 26. kiadványaként. E kötetének verseiben teljesedik ki az eszmei és formai letisztulás. Berde líráját áthatja a mély felelősségtudat, az emelkedett humanizmus, a társadalmi kérdések

iránti fogékonyság és a női sors mélyen átélt bemutatása. A kötet költeményeinek tartalmi gazdagsága és formai tökéletessége hamarosan az erdélyi költészet élvonalába emelik szerzőjüket.

Az enyedi kollégiumba Berde Mária magával hozta a német impresszionista költők szeretetét és a magasabb irodalmi igényeket. A tanításban és a nevelésben rendkívül korszerűnek bizonyult, hatalmas tudásával és személyének varázsával ragadta meg tanítványait, akárcsak a kollégiumba korábban érkezett Jékely-Áprily Lajos, akivel szoros barátságot köt. Az elsők közé tartozott, aki felismerte Áprily költészetének értékeit, és tanítványai figyelmét is felhívta erre, akik tőle tudhatták meg, hamarabb, mint az irodalmárok, lapszerkesztők, kiadók, hogy Jékely tanár úr azonos azzal a költővel, aki kolozsvári lapokban Áprily költői néven publikálja gyönyörű verseit.

Bisztray Gyula irodalomtörténész, Berde Mária egykori enyedi tanítványa így emlékezik rá: „Európai műveltségű, széles irodalmi tájékozottságú, kiváló szellem, akinek alkotásait — regényeit és hárfazengésű lírai költeményeit — joggal állíthatjuk legkiválóbb íróink munkássága mellé.”

Egy másik enyedi tanítványa így idézi emlékét: „Mint tanár is rendkívüli volt, módszereiben teljesen elütött másoktól... Szép fiatal asszony volt, haját vastag fonatban koszorúba rakva viselte, mint a székely lányok. Beszéde halk, dallamos és olyan folyékony, szabatos volt, mintha felolvasott volna valamiből. Sohasem büntetett, nem szidott meg senkit, és a korholásban sem ment messzebb, mint egy gyermekét szerető komoly anya.”

Az írónőnek 1920 szeptemberétől ismét el kell válnia Enyedtől, mivel áthelyezik a Marosvásárhelyi Felső Kereskedelmi Leányiskolába, ahol 1932-ig román nyelven tanít.

A kedvenc városától, a családi otthon melegétől és első szerelmének színhelyétől való elszakadás fájalmát fejezi ki a *Búcsúvétel* című gyönyörű költemény: „A fáradtnak megnyúlnak a hegyek, / Lépcsőiden fel többé nem megyek. // Karszékemet az ablakig húzom, / És tőled, kert, messzinnen búcsúzom.// Mondván: az Isten áldjon kis vadon, / Kedves voltál te énnekem nagyon. // Ha visszanezdek, át évek ködén, / Majd látni foglak, mint ma, oly üdén. // Pedig nem voltál fényes, cifra kert, / Az Isten is csak félkézzel művelt. // De télidőn, hógylcsaid felett / Meg-meggyűlt egy kis napsugár meleg. // Két csöpp sovány veréb négy óra tájt / Morzsáért akkor az ölemre szállt. // Nyáron repkény s borostyán összefont // Benned néhány álmodtató pagonyt. // Napestig ottan otthon volt a csend / És vélem közös pázsiton pihent. // Aztán a mályvák, rezedák között / Egy láthatatlan virág kiütközött; // Hogy legyen egyszer nekem is szüret: / Kizsendítetted a vigasz-füvet. // S egy könnyű órán szívem raja lett... / Az Isten áldjon érte, drága kert.”

Az enyedi évek végétől Berde munkásságában a próza tölti be a domináns szerepet. Enyeden írja *Az örök film* (Bp., 1917.), *Haláltánc* (Bp., 1924.) és a *Romuárd és Andriána* (Berlin, 1927.) című regényeit is. Az Órhegy alji kisvárosból kapcsolódik be a megújuló erdélyi magyar irodalmi életbe. Regényeiben mind a történelem, mind a

„mindenkori ma” témái megjelennek. A fentebb említettek mellett ezután írja híres történelmi és társadalmi regényeit, a *Szent szűgyent* (M-vásárhely, 1925.), a *Földindulást* (Kv., 1930), a *Szentségvívókat* (Nagyvárad, 1934.), a *Tűzes kemencét* (Bp., 1936.) és *A hajnal embereit* (Bp., 1943., teljes kiadása Kolozsvár, 1995.).

Berde regényeinek jellegzetes témája a nő-sors ábrázolása: a nők társadalmi helyzete, a női emancipáció, a jogfosztottság, a kiszolgáltatottság, a női egyenjogúság, a leányanyák sorsa. Ilyen témájú regényeivel válik a női szenvedélyek mesteri ábrázolójává.

Figyelemre méltóak több kötetben napvilágot látott novellái, népmesegyűjteményei, színpadi alkotásai, tanulmányai, merész hangú publicisztikai írásai is. Realista prózája mellett jól megférnek költői hangvétellű szimbolikus, néha szimbolista meséi, prózai balladáit és más kifejezési formájú írásai is.

Berde Mária szépprózai stílusáról állapítja meg Schöpflin Aladár: „Berde Mária gondosan formált mondatai úgy csengenek, mint az ötvös kalapácsa az ellenálló fémen.”

Marosvásárhelyt tanári munkája mellett Berde Mária teljes lendülettel kapcsolódik be a megújuló irodalmi életbe, így az erdélyi magyar irodalom hőskorának meghatározó személyisége lesz, annak élvonalába kerül. Marosi Ildikó szavaival élve az irodalmi „megújulás egyik motorja” lesz. A Kemény Zsigmond Társaság újraindítója és alelnöke, az Erdélyi Irodalmi Társaság (melynek 1917-től tagja), az *Erdélyi Szemle*, a *Zord Idő* munkatársa, a Pen Klub alelnöke. Az *Erdélyi Helikon* irodalmi parlament gondolatának ő volt a szülőanyja. Vallomása szerint nevét is ő adta. Erről Tabéry Géza így ír *Emlékkönyvében*: „A vécsi Helikon gondolatának Berde Mária volt a szülőanyja. Ezerkilencszázhuszonháromban, szeptember első napjaiban templomszentelés volt Gernyeszegen. A templomszentelésre érkezőket Teleki Domokos látta vendégül s a templomi szertartás után az ő kastélyában volt nagy ünnepény irodalmi esttel... Az irodalmi est, melyen Berde volt a sláger, a gróf barokk termében folyt le... Amikor műsor végeztével a közönség már oszladozóban volt, Berde odaállt az emelvényre s azt mondta Teleki Domokosnak: — Itt kellene megcsinálni az erdélyi Helikont. A régről ismert kisfiú, akit Kemény Jánosnak hívtak, Berde háta mögött állt. Hallotta a felhívást... Két évvel később ezerkilencszázhuszonöt márciusában a marosvásárhelyi írók Szászrégenben vendégszerepeltek... Kemény azt kérdezte, elég idősnek tartaná őt Berde ahhoz, hogy kézbevegye a Gernyeszegen felvetett Helikon ügyét? Pontosabb megállapodásra ezúttal sem jutottak, csak azt szögezték le, hogy Kemény báró megindítja a mozgalmat...”

Magától érthetődő, hogy az 1926-ban induló *Erdélyi Helikon* írói tömörülés meghívottjai közt ő is ott van, jóllehet betegsége miatt az első találkozón nem vehet részt.

A *Vallani és vállalni* című vitaindító cikke nyomán kialakult eszmecsere elmérgesedése következtében, valamint személyes okok miatt kiválik az *Erdélyi Helikonból*, s az *Erdélyi Szépmíves Célből*; Tabéry Gézával, Olosz Lajossal, Szombati-Szabó Istvánnal, Bárd Oszkárral és Molter Károllyal együtt 1933 tavaszán megalapítja az Erdélyi Magyar Írói Rend-et (EMÍR).

Lépésére *Makkai Sándor* így reagál 1933. március 20-án Berdéhez intézett levelében: „Természetesen nagy veszteségnek tartom, hogy az oly szépen kigondolt helikoni összejöveteli tervből a Mária értékes hozzájárulása kiesik. Szeretném, ha ez nem volna végleges szakítás...”

Az EMÍR a „vallani és vállalni” program szellemében a társadalmi regény fennállóje szeretett volna lenni, hogy szolgálhassa a „mindenkori má”-t. Mennyire helytállóak napjainkban is az egyik Berde-levelben megfogalmazottak: „Az erdélyi író... lelkiismereti ember... sem utánzóivá, sem közönségévé nem válhatunk a sivár és küzdelmeinkhez semmi közzel nem bíró irodalomnak... Az EMÍR azért alakult meg, hogy ilyen művekre serkentsen, és hogy azokat a betű éhes koldusáig eljuttassa.” Sajnos, a vállalkozás 1937-ben anyagiak híján megszűnt.

Az 1934-ben, az EMÍR kiadásában megjelent *Szentségvívők* című dokumentum- és kulcsregényében az 1920-as évek elején kibontakozó marosvásárhelyi és erdélyi irodalmi élet megszületésének hiteles képét adja Berde Mária.

A kackói templom a felújítás után

„Valamit csinálni kellene — így kezdődik, s ahogy ez a három szó előzőng a koporsó levegőtlen némaságából, az művészet és történelem egyszerre” — állapítja meg e könyvről írt recenziójában Benedek Marcell... — És így folytatódik: „Itt nem volt eddig szellemi élet? A Bolyaiak, a Kőrösi Csomák, a Kemények, a Gyulai Pálok földjén?”

Teret kell nyitni és lehetőséget kell adni a bontakozó szellemi folyamatoknak. Meg kell értetni a széles rétegekkel, hogy a kiváló elme a legdrágább nemzeti kincs, melyet pusztítani hagyni a legnagyobb könnyelműség és kárhozat” — mondja a regény egyik kulcsszereplője, Korlát, aki mögött Osvát Kálmán, a *Zord Idő* alapítója rejlik, de felismerhető az író (= Zudor Anna), Molter Károly (= Krammer) és mások.

Berde Mária magánéletében is változást hoznak a marosvásárhelyi évek: itt ment férjhez dr. Róth Jenő banktisztviselőhöz, akiben igazi élettársra talált. Az eredetileg német irodalom szakos tanár nemcsak hűséges hitvestársa, hanem írói

munkásságában is állandó segítője lesz. Kabdebó Erna, az író nő marosvásárhelyi barátnője szerint Róth Jenő „egy életen át követte és szolgálta Máriát. Önként tette, jól érezte magát ebben az árnyékban. Eszményi munkatárs-férj volt.” Róla írja Berde Mária: „Az én R. betűm, melyet írói nevem előtt viselek, mint záró-ékkövét a gyűrűnek, legjobb éneket jelent. Házasságunk óta férjem ugyanis megszigorúbb belső titkos műbírálómá nőtte ki magát, kinek csodálatos gondja kíséri azóta minden legkisebb írásaimat, verseimet, novelláimat és tanulmányaimat, de még irodalmi kérdésekben írt levelezésemet is. Mindenesetre kissé szokatlan, hogy valaki saját kritikusat bírja házastárs gyanánt.” (Kézirat)

Marosi Ildikó Kabdebó Ernával készült interjújából ismerjük meg leghűségesebben a Marosvásárhelyt élő író nőt.

Marosi Ildikó: „Hogyan emlékszik vissza Berde Máriára?”

Kabdebó Erna: „Tudod? Mariban nagyon kevés rossz volt, és mégis azt kell mondanom, kevesen szerették. Miért? Volt aki, mint Ostvát, nem bírta a kálvinista puritánságát... Sokan tudását, műveltségét. Tökéletesen beszélt németül, franciául, románul... Irodalmi doktorátusa volt, de a doktori címet sohasem használta... Makacsul harcolt az igazáért vagy a vélt igazáért...”

Marosvásárhelyről a megújuló erdélyi irodalom szürke eminenciáját 1932-ben megkérdése nélkül áthelyezik a Nagyvárad Állami Kereskedelmi Leányiskolába. Ekkor Iorga miniszterelnök, talán fájdalomdíj gyanánt a Teleki Téka és a Marosvásárhelyi Városi Könyvtár felügyelőjévé nevezi ki. Mivel 1936-tól egészségi állapota egyre rosszabbodik, állandó kezelésre kényszerül. Életének utolsó állomása Kolozsvár, ahol *A hajnal emberei* megírásához gyűjti az anyagot, és ahonnan gyakran ellátogat Enyedre, idős édesanyjához.

Betegsége miatt 1942 augusztusától nyugdíjba küldik. „Mária csak fekve dolgozott, fél vesével élt, hangja se volt, csak suttogni tudott. Imádkozz, hogy még ezt a regényt befejezhessem... Azt hiszem, a *Hajnal emberei*-nek írta a folytatását. Nem sikerült befejeznie...” — emlékezik barátnője.

Berde Mária Kolozsvárt halt meg 1949. február 20-án, hatvanéves korában. Halálakor alig vették észre, hogy jelentékeny írói egyéniség költözött ki a Házsongárdi temetőbe, gróf Mikó Imre sírja közelébe...

...De lelke ott lebeg szeretett városa, Nagyenyed és Kollégiuma fölött. Rá is illenek Áprily Lajos, a barát, a kolléga és költőtárs sorai: „A lelkük ott barangol néha távol, / Enyed körül diákos érzellemmel. / Őszülnek s halnak is. De a halálból / Még visszaneznek nagyhűségű szemmel” (*Véndiákok*).

Berde Mária különböző műfajú alkotásaiban állít emléket szellemi szülőföldje, Enyed és Kollégiuma gazdag, de tragikus történelmi múltjának és jelenének. Ilyen témájú műveit jórészt pályájának csúcán, a harmincas-negyvenes években írja.

„A nagyenyedi évek és főleg a Bethlen Kollégium később számos írásának ihletet, élményt adó anyaga lett — állapítja meg Jancsó Elemér. — *Az enyedi történetek, Apánk az ajtó mögött, A legboldogabb testvér, A csodatevő notesz, A beszélő buba* című elbeszélései, Enyedről írott cikkei, *A hajnal emberei*, regényhősei és sok-sok

vers, karcolat, megjelent vagy kéziratban maradt írás tükrözi a gyermek- és ifjúkor és a múlt század Nagyenyedének sajátos világát.”

Az *Enyed* című városképe az *Erdélyi Helikon* 1931. június-július, augusztus-szeptember és októberi számaiban jelent meg Dóczyné Berde Amál illusztrációival. Ebben az írásában a szerző levéltári kutatások alapján végigkíséri Nagyenyed történelmét 1293-tól, az első írásos emlékektől saját koráig. A tanulmány befejező soraiból optimizmus sugárzik Enyed jövőjét illetően.

**Berde Mária szüleinek a sírja
a nagyenyedi református temetőben**

Jancsó Elemér így értékeli e tanulmányt: „...a Nagyenyedről írt szociográfiai tanulmánya már világosan mutatja, hogy elsősorban a reformkor és 1848 köti le érdeklődését. Az Enyedről szóló tanulmánya nem csupán e város iránti szeretettel megírt mű, hanem mintaszerű tudományos alkotás is. Berde teljes képet ad a városról a római emlékektől napjainkig, s bár központjában a XIX. század és főleg 1848 eseményei állanak, a régi múlt tanulságait köti össze benne kora időszerű feladataival. Nem akármilyen hagyományt idéz, hanem azoknak az üldözött és a maguk korában elbukott haladó törekvéseknek állít emléket, amelyek nemcsak e város, hanem egész Erdély együtt élő népeinek közös nagy hagyományai.”

E monográfia és *A nagyenyedi Bethlen-kollégium szerepe a 19. század szabadságharcgalmaiban* című tanulmány *A hajnal emberei* című széles sodrású regény előtanulmányainak is tekinthetőek. E fő művében méltó emléket állít az író az erdélyi reformkor küzdelmeinek, valamint az 1848/1849-es forradalom és szabadságharc hősi eseményeinek és tragédiáinak. Megírásának körülményeiről idézzük az 1947-ben írt *Enyed az én városom* című írásának néhány sorát!

„1942-ben megrendült egészségem miatt nyugdíjba kellett mennem. Még előbb átköltöztem Kolozsvárra — bármily különösen hangzik: részben Enyed

kedvéért. 1937 óta foglalkozom komolyan a gondolattal, hogy Enyednek közelebbi történelmi múltját, jelesen a március előtti időkben és a forradalomban betöltött szerepét regényben feldolgozzam... Családi hagyományom, az anyám által híven őrzött emlékonyag volt a bányamécs, melynek fénye mellett igyekeztem egy egész darab elsüllyedt erdélyi történelmet és művelődéstörténetet bejárni, a köztudat számára is felderíteni *A hajnal embereiben*. E regényt tető alá hozni csak a források mellett lehet, ez vezetett Kolozsvárra, az Erdélyi Múzeum közelébe. Itt dolgozom még mindig a záró köteteken.

Valaha vallomást tettem Enyed mellett az Enyedi emlék című versemben. Korrajzommal aztán évtizednél hosszabban tartó igyekezettel bizonyítom be nevelő városom iránt való hű ragaszkodásomat, szeretetemet. Legyen tanú a regény a vers mellett, igazolja őt, hogy mit akkor egyetlen sóhajba fogaltam be, az lelkem számára valóban egész világot jelent.” (Kolozsvár, 1947 tavaszán)

A regény központi hőse idős Szász Károly, minden idők egyik legkiemelkedőbb enyedi, majd a marosvásárhelyi Református Kollégium professzora. Kedvenc tanítványát, Diénes bárót Kemény Dénesről, az akkori Erdély egyik legképzettebb politikusáról mintázta. Szerepel a műben a Szász Károlyért rajongó Zsigó báró kisdíák, a későbbi nagy regényíró Kemény Zsigmond is, aki a Kemény-Zeyk kastélyból, a „burg”-ból jár be a kollégiumba és imádott tanára, Szász Károly lakására. A nagy formátumú, széles ívelésű regény rendkívüli drámai erővel örökíti meg Enyed 1848. január 8-án kezdődő pusztulását és következményeit.

A kollégiumi tanulmányait befejező Diénes báró a búcsú fájdalmas pillanataiban, még érezve *Szász Károly* professzor kezének melegét, fogadalmat tesz: „Szolgálni csendben, láttatlanban egy nagy ügyet: a sírig.” Ez Berde Mária írói és emberi hitvallása is, ezt tette gazdag irodalmi munkásságával egy életen át.

Irodalom

- Molnár Szabolcs: *Berde Mária*. Monográfia. Kriterion Könyvkiadó, Bukarest, 1968.
- Vita Zsigmond: *Emlékezés Berde Mária nagyenyedi éveire*. Művelődés és népszolgálat. 232-242. Kriterion Könyvkiadó, Bukarest, 1983.
- Szentimrei Jenő: *Városok, emberek*. Kriterion Könyvkiadó, Bukarest, 1973.
- Berde Mária: *Tűzes kemence, A szent szégyen*. Kriterion Könyvkiadó, Bukarest, 1967.
- Marosi Ildikó: *Emlékszel még az útra?* Marosi Ildikó interjúja Kabdebó Ernával. *Utunk*, 1969.
- Kemény János: *Kakukéjszókák*. Kriterion Könyvkiadó, Bukarest, 1972.
- Ligeti Ernő: *Súly alatt a pálma*. Pallas-Akadémia Könyvkiadó, Csíkszereda, 2004.
- Előljáró sorok az *Istenes énekek* című vallásos versek gyűjteményéhez, 1939.

Berde Mária

Enyedi emlék

Áprily Lajos szomszédoknak

Állott már a házam ott fentre tetézten,
Hogy a felhőn hídló szivárványt lenéztem.
Láttam már a tengert, hol kékebb a mennynél,
Kép előtt rebegtem: soha szebbet ennél!
Hallottam muzsikát, hogy azt hittem: égből,
Sok könnyem fakadt már szép gyönyörűségből.

De a mandulafát, amikor magában
Áll az Órhegy-aljban, halavány ruhában —
De a szellőt, mely a temetőhegyekben
Gyantaport lehel fel borostyánrügyekben —
De a nótát, amit madármódra, nyersen
Szőlőmetsző lányok búgnak ezer versen —
De a tavaszidőt, ahogy ott kinyílik:
Mindenüvé vittem — elviszem a sírig.

Jubileumra

A Bethlen Kollégiumnak

Mikor anyánk először elbocsátott,
Úgy mondta: „Most már ő lesz az anyátok,
Tudásban sok száz tejtestvéretekkel,
Fehér ölében együtt nőjete fel.”

Fehér anyánk! Ünnepre hívó szentély!
Ma mindnyájunkért újra elüzentél,
Be szép is volna: büszke életnyárban
Öledre futni, kéz a kézbe', hárman.

De csak belépek a kitárt nagy ajtón.
Fehérlő bolt alatt fejem lehajtom,
Ajkamra nehéz, csukló ige szökken:
